

ANNA M. KOMORNICKA
Łódź

MOTYW DROGI W KSIĘGACH MĄDROŚCIOWYCH STAREGO TESTAMENTU*

Motyw drogi przewija się przez wszystkie niemal księgi Biblii. W niniejszym artykule pragnę przestudiować jedynie Księgi Mądrościowe¹, choć zdaję sobie sprawę, że termin ten ma ważne zastosowanie i w innych księgach ST, w Psalmach przede wszystkim, nie należących jednak do Ksiąg Sapiencjalnych².

W tym miejscu muszę zaznaczyć, że nie jestem biblistą i nie znam hebrajskiego; jestem hellenistą, ale poświęciłam szereg lat badaniom pewnych tekstów greckich Pisma św.³ Niniejsza praca nie ma zatem charakteru rozprawy teologicznej, ale jest raczej studium analityczno-syntetycznym, które zawiera interpretację filologiczno-moralną wybranych wersetów. Inaczej mó-

* Sigla i skróty biblijne podaję według tzw. Biblii Tysiąclecia (*Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opr. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńskich, wyd. III, Poznań–Warszawa 1983). Skróty pisarzy i utworów starożytnych podaję według: H. L i d d e l, R. S c o t t, *The Greek-English Dictionary*, Oxford 1952; T. L e w i s, Ch. S h o r t, *A Latin Dictionary*, Oxford 1955. Tekst grecki: A. R a h l f s, *Septuaginta*, Stuttgart 1975. Tekst łaciński: *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*, Romae et Ratisbonae 1914. Przekład polski: Biblia Tysiąclecia (BT) wyd. III. Księgę Hioba podaję niekiedy w przekładzie Cz. Miłosza (*Księga Hioba. Tłumaczenie z hebrajskiego*, Paris 1980). W przypadku rozbieżności tłumaczeń Septuaginty i Wulgaty podaję własny przekład.

¹ Do Ksiąg Mądrościowych zaliczamy 6 ksiąg: Przysłów (Prz), Hioba (Hi), Kohele-ta/Eklezjastesa (Koh), Mądrości/Mądrości Salomona (Mdr), Mądrości Syracha/Eklezjastyk (Syr) oraz Pieśń nad pieśniami (Pnp). W tej ostatniej motyw drogi nie występuje.

² Por. L. S t a c h o w i a k [i in.], *Wstęp do Starego Testamentu*, Poznań 1990, s. 383; S. P o t o c k i, *Rady Mądrości*, Lublin 1993, s. 5. Inni przyjmują nieco odmienną klasyfikację, np. T. J e l o n e k, *Biblijna historia zbawienia*, Kraków 1991, s. 26 n.

³ A. M. K o m o r n i c k a, *Próba przekładu i interpretacji greckiego tekstu Ewangelii (Mt 6, 9-13)*, [w:] *Collectanea Philologica I, in honorem St. Oświecimski (1906-1990)*, Łódź 1995, s. 143-155; t a ż, *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*, Łódź 1994, s. 300; t a ż, *Poetyka przypowieści ewangelicznych*, [w:] *Tekst sakralny w kręgu kultury chrześcijańskiej. Historia. Język. Poetyka*, Łódź 1994, s. 41-52; t a ż, *Modlitwa Pańska*, [w:] *Biblia a kultura Europy*, Łódź 1994, s. 29-38 (przedruk: „W drodze”, 1995, nr 1).

więc, jest ona przeznaczona dla ogółu czytelników interesujących się poetyką i symboliką Biblii oraz przesłaniem, jakie te zjawiska literackie w sobie kryją⁴.

Pojęcie „droga” określane jest w hebrajskim, w grece Septuaginty (LXX) i w łacinie Wulgaty (W) szeregiem terminów. Język hebrajski posiada aż 18 wyrazów na oznaczenie „drogi” (np. *drk*, *hlc*, *'lh* itp.). Podstawowy termin grecki ὁδός na 880 przypadków występowania w 660 odpowiada hebr. *drk* (*derek*).

W grece⁵ i łacinie⁶ pojęcie „droga” jest pojęciem wielopłaszczyznowym – w sensie dosłownym i przenośnym – i spotykamy je w całej literaturze

⁴ W literaturze historyczno-biblijno-teologicznej znalazłam jedynie bądź szczegółowe interpretacje pojedynczych wersów lub ksiąg, bądź ogólne rozważania dotyczące motywu drogi w całości Pisma św., gdzie poszczególne wiersze cytowane są przykładowo. Są to publikacje takich autorów jak: G. Wingren, E. Käsemann, A. Kuschke, F. Nötscher, A. Gros, R. E. Murphy, G. von Rad, K. M. O'Connor, R. B. Y. Scott, J. A. Thompson i inni (por. Bibliografia). Podobnie wielkie słowniki biblijne i encyklopedie mają opracowane hasła „droga” (por. Bibliografia). Moją intencją było przedstawienie wszystkich odnośnych wersów zawartych w Księgach Sapiencjalnych ST oraz próba ich egzegezy językowej (terminy greckie, łacińskie i polskie) wraz z komentarzem formalno-merytorycznym.

⁵ W literaturze archaicznej i klasycznej starożytnej Grecji w sensie dosłownym „droga” występuje niezmiernie często, zwłaszcza w prozie historycznej. Są to terminy: ἀτραπός, ὁδός, τρίβος, τρόχος. A oto kilka przykładów występowania tego pojęcia-terminu w sensie figuratywnym: Emp. 24: μῦθῶν ἀτραποί; Pherecr. 26: ἀτραποί τᾶς ἄρμονίας; Anacr. 38, 2: βίτου τρίβος; Aesch. *Suppl.* 1042: τρίβοι ἐρώτων; Aristoph. *Thesm.* 100: μύρμηκος ἀτραποί (mrówcze dróżki, tj. koloratura muzyczna); *h. Merc.* 448: τρίβος (droga wiodąca do rozkoszy życia); A. P. IX, 359: βιοτόιο τρίβος; Plato, *Politicus* 258c: ἡ πολιτικὴ ἀτραπός; I. G. 716: ἱστορίας ἀτραποί; Soph. *OT* 311: ὁδὸς μαντικῆς; Aesch. *Ag.* 1154: ὁδὸς θεσπεσίας; Aristoph. *Equit.* 1015: λογίων ὁδός; Eur. *Hipp.* 290: γνῶμης ὁδός; Aesch. *Eum.* 989: γλώσσης ἀγαθῆς ὁδός; Pi. O. VIII, 17: ὁδοὶ [...] εὐπραγίας. Por. J. M. Reese, *Hellenistic Influence on the Book of Wisdom and Its Consequences*, Rome 1970; E. de Pless, *Le livre de la Sagesse et les influences grecques*, (Biblica 50), Roma 1970, s. 536-542.

⁶ *i t e r* – Cic. *Phil.* I, 14, 33: *iter gloriae*; Cic. *Att.* 4, 21: *Iter amoris nostri et officii mei*; Ov. *Met.* 15, 106: *fecit iter sceleri*; Ov. *Met.* 15, 227: *Labi per iter declive senectae*; Iuv. VII, 172: *vitae diversum iter ingredi*; Tac. *Hist.* IV, 49: *duo itinera audiendi*; Tac. *Or.* 19: *novis et exquisitis eloquentiae itineribus opus est*.

v i a – Cic. *Flac.* 42, 105: *via vitae* (ten sam zwrot: Cic. *De Lege agr.* 1, 9, 27; Hor. *Ep.* 1, 17, 26; Sen. *Brev. Vit.* 9, 5.); Cic. *Off.* 1, 32, 118: *via vivendi*; Plin. 2, 7, 5: *haec ad aeternam gloriam via est*; Cic. *Sest.* 65, 137: *laudis via*; Cic. *Phil.* 2, 7, 5: *via gloriae*; Cic. *Or.* 32, 114: *docendi via*; Cic. *Div.* 2, 1, 1: *optimarum artium vias tradere*; Liv. 36, 27, 8: *una via ad salutem*.

s e m i t a niezbyt często występuje w sensie przenośnym: Quint. *Inst.* 14, 31: *Eloquentia [...] feratur ergo non semitis, sed campis ...*; Phaedr. 3, prolog. 38: *illius ergo semita feci viam*; Hor. *Ep.* I, 18, 103: *secretum iter et fallentis semita vitae*; Iuv. X, 346: *semita tranquillae [...] unica vitae*; Flor. I, 14, 4: *novum ad victoriam iter sanguinis sui semita aperire*.

Termin *callis* nie ma w literaturze antycznej przenośnego znaczenia.

starożytnej. Zaczniemy od terminologii greckiej Septuaginty (LXX). Najczęściej tu określeniem jest ὁδός, ponadto często występuje τρίβος (ścieżka utarta, wydeptana droga), τρόχος (tor, ścieżka, bieżnia), ἀτραπός/ἀταρπός (szlak, ścieżka), κύκλος (krąg, droga). Rzadko: περίπατον (miejsce przechadzki, przechadzka) oraz ἄξων (dosł.: oś; przen.: tok, przebieg), τόπος (miejsce), ἕχνη (śląd, trop). Z łacińskich terminów Wulgaty (W) najczęstszymi są: *via*, *iter* (droga), *semita*, *callis* (ścieżka). Nieco rzadsze: *gressus* (krok, tor, szlak), *foris* (na drodze), *cursus* (bieg, szlak, droga). Terminy te mają aspekt dosłowny i figuratywny. Ten pierwszy nas tu w zasadzie nie interesuje⁷, niemniej natrafiamy na ciekawe wersety, w których sens dosłowny wpleciony jest w szerszy kontekst metaforyczny lub w obrazowe simile. Kilka przykładów:

Prz 30, 19: „[...] czterech rzeczy nie znam⁸:

drogi orła po niebie (*viam*, ἕχνη),

drogi węża po skale (*viam*, ὁδοῦς),

drogi okrętu po morzu (*viam*, τρίβους),

drogi mężczyzny u młodej kobiety (*viam*, ὁδοῦς)”.⁹

Pierwsze trzy drogi można rozumieć dosłownie jako kierunek poruszania się, czwarta ma sens figuratywny – bez względu na trudności interpretacyjne tekstu. Całość obrazów ma wyrażać niewiedzę ludzką wobec praw, którymi rządzi się natura. Podobnie Hi 28, 7: „Ścieżki, która tam [sc. do Mądrości] wie dzie, nie zna ptak drapieżny (*semitam ignoravit [...] avis*, τρίβος οὐκ ἔγνω αὐτὴν πετελνόν)”.⁹

Inne obrazowe określenie pojawia się również w Hi 38, 25: „Kto kopie kanały ulewie lub drogę chmurze za grzmotem (*imbri cursus – viam tonitruī, ὁδός*)”.

W sensie przenośnym pojęcie drogi ma następujące znaczenia: sposób życia, bycia¹⁰ i mówienia, normy postępowania, światopogląd, zachowanie się, kierunek ideologiczny, wskazania życiowe. Ten aspekt odnosi się zwłaszcza do stosunków międzyludzkich i stosunku człowieka do Boga. W sensie nastawienia Boga do człowieka „droga” ma sens przykazania, zaleceń, nakazów lub zakazów, pouczeń itp. O tym szczegółowo poniżej.

⁷ Kilka przykładów sensu dosłownego: Prz 5, 8; 7, 8; 7, 25; 9, 15; 22, 13; Koh 1, 6; 12, 5; 13, 18; 19, 17; Syr 8, 15; 33, 33; Hi 21, 2; 28, 7; 38, 25, 41, 23; Mdr 19, 7; 18, 3.

⁸ Por. P o t o c k i, dz. cyt., s. 36; G. I f r a h, *Storia universale dei numeri*, Milano 1983; W. R o t h, *Numerical Sayings in the Old Testament*, Leiden 1965; P. G r e l o t, *Simbolismo dei numeri*, [w:] *Enciclopedia della Bibbia*, vol. V, Torino 1971, s. 176-178.

⁹ Soph. OC 1314: οἰονῶν ὁδοῖς, szlakami ptaków.

¹⁰ Cic. N. D. II, 13, 35: *videmus naturam suam quodam itinere ad ultimum pervenire*; por. Iuv. VII, 172.

Zbierzmy najpierw wiersze określające przebieg i kierunek życia – „drogi ludzkie” – często bez oceny moralnej¹¹.

- Prz 1, 31: Spożywają owoce swojej drogi (*via*, ὁδός)
- Prz 3, 6: Myśl o Nim [Bogu] na każdej drodze (*via*, ὁδός)
- Prz 5, 6: On twe ścieżki wyrówna (*gressus*, ὁδός)
Nie chodzi drogą życia (*semita vitae*, ὁδοὶ ζωῆς)
Chwiejne jego kroki (*vagi sunt gressus eius*, σφαλεραὶ τροχιαί)
- Prz 5, 21: Bo drogi ludzkie przed oczyma Pana (*viae*, ὁδοί)
On widzi wszystkie ich ścieżki (*gressus*, τροχιαί)
- Prz 7, 25: Niechaj twe serce w jej drogi nie zbacza [mowa o uwodzicielce] (*viae*, ὁδοί), po ścieżkach jej się nie błąkaj (*semitae*, ὁδοί)
- Prz 14, 8: Mądrością rozumnego – poznanie swej drogi (*via*, ὁδοί)
- Prz 16, 2: Wszystkie drogi przed Jego oczyma (*viae*, LXX: ἔργα)
- Prz 16, 7: Gdy drogi człowieka są miłe Panu (*viae*, LXX inaczej)
- Prz 19, 3: Głupota człowieka niszczy mu drogę (*gressus*, ὁδοί)
- Prz 20, 24: Jakżeby człowiek pojął własną drogę (*quis hominum potest intelligere viam suam?*, ὁδοί)
- Prz 22, 6: Wdrażaj chłopca w prawidła jego drogi (*via*, LXX brak)
- Prz 22, 19: Chcę wskazać ci dzisiaj twoją drogę (*fiducia*, ὁδός)
- Prz 22, 25: Byś do dróg jego nie przywykł (*semitae*, ὁδοί)
- Mdr 2, 15: Drogi jego odmienne, stroni od dróg naszych (*viae*, *viae*, τρέβοι, ὁδοί)
- Syr 2, 6: Kieruj się twą drogą (*dirige viam tuam*, ὁδοί)
- Syr 17, 13 (LXX) W 17, 15: Przed Nim są zawsze ich drogi (*viae*, ὁδοί)
- Syr 17, 19 (LXX) W 17, 16: Oczy Jego są ustawicznie na ich drogach (*viae*, ὁδοί)
- Syr 23, 19 (LXX) W 23, 28: Oczy Pana patrzą na wszystkie drogi człowieka (*viae*, ὁδοί) i widzą zakątki najbardziej ukryte
- Syr 32, 20 (LXX) W 32, 25: Na drogę wyboistą nie wchodź, abyś nogą nie uderzył o kamień (*in via ruinae*, ὁδός)
- Syr 32, 21 (LXX) W 32, 25: Nie czuj się bezpieczny na drogach bez przeszkód (*nec credas te viae laboriosae*, ἐν ὁδῶ ἀπροσκόπῳ)
- Hi 13, 15: Dróg moich przed Nim chcę bronić (*viae meae*, LXX inaczej)
- Hi 13, 27: Dokładnie drogi me śledzisz (*semitae*, LXX: ἔργα)
- Hi 16, 22: Ścieżką odejdę, z której nie wrócę (*semita*, ὁδός)
- Hi 19, 8: Drogę mi zamknął, nie przejdę (*semita*, κύκλος), na ścieżce mojej ciemności roztoczył (*callis*, LXX brak)¹²

¹¹ Por. A. K u s c h k e, *Die Menschenwege und der Weg Gottes im Alten Testament*, „Studia theologica”, 5(1951), s. 106-118.

¹² Por. R. G o r d i s, *The Book of Job and Man. A Study of Job*, Chicago-London 1965.

- Hi 21, 31: Któż mu wytknie w oczy drogę jego? [tłum. Cz. Miłosz] (*via*, ὁδός)
- Hi 22, 28: Na drodze twej światło zabłyśnie (*viae*, ὁδοί)
- Hi 23, 10: On zna drogę, którą krocze (*via*, ὁδός)¹³
- Hi 27, 23: Pilnie naśladuje ich drogi (*locus*, τόπος)
- Hi 29, 25: [mówi Hiob]: Wybierałem dla nich drogę [...] jak ten, który zasmuconych pociesza (W inaczej, ὁδός)
- Hi 30, 13: Zniszczył mi ścieżkę (*dissipaverunt itinera mea*, τριβοί)
- Hi 31, 7: Jeślim na krok odstąpił od drogi, bo serce poszło za okiem... (*si declinavit gressus meus de via*, ὁ πούς μου ἐκ τῆς ὁδοῦ)
- Hi 31, 4: Czy On nie widzi dróg moich? (*via*, ὁδός) i nie liczy wszystkich moich kroków? (*gressus*, διαβήματα)
- Hi 34, 11: Wedle jego dróg darzy każdemu (*iuxta vias singulorum restituit eis*, τριβός)
- Hi 34, 21: Oczy Jego na drogach ludzi i patrzy na ich wszystkie kroki (*Oculi Eius super vias hominum et omnes gressus eorum considerat*, LXX: ἔργα)
- Hi 33, 11: Wkłada w dyby nogi moje, śledzi wszystkie ścieżki moje [tłum. Cz. Miłosz] (*custodivit omnes semitas meas*, ὁδοί)

Wśród dróg l u d z k i c h możemy przeprowadzić również pewien podział. Będą to „drogi dobre” i „drogi złe” – również w odniesieniu do postępowania człowieka, do jego stosunku do Jahwe, do śmierci-Szeolu i do zagłady. W pierwszej grupie będą to „drogi sprawiedliwych”, „drogi proste”, „drogi mądrości” i inne sporadycznie występujące przy tej okazji przymiotniki-epitety lub określenia rzeczownikowe. (W tych krótkich określeniach pomijam ewidentne znaczenie polskie).

Drogi dobre

- Prz 2, 9: *semita bona*, ἄζων ἀγαθός
- Prz 2, 20: *via bona*, τριβοί ἀγαθαί
- Przy 16, 7: *initium viae bonae*, ἀρχὴ ὁδοῦ ἀγαθῆς
- Syr 37, 9: *via bona*, καλὴ ὁδός

Drogi sprawiedliwych

- Prz 2, 8: *semitae iustitiae*¹⁴, ὁδοὶ δικαιομάτων
- Prz 4, 18: *iustorum semita*, ὁδοὶ τῶν δικαίων
- Prz 8, 20: *via iustitiae*, τριβοὶ δικαιομάτος
- Prz 12, 28: *semitae iustitiae*, ὁδοὶ δικαιοσύνης

¹³ Por. P. P. Z e r f a, *The Wisdom of God in the Book of Job*, Roma 1978; N. C. H a b e l, *The Book of Job. A Commentary*, London 1987.

¹⁴ Cic. *Leg.* I, 6, 18.

- Prz 15, 19: *via iustorum*, ὁδοὶ ἀνδρείων
 Prz 16, 17: *semita iustorum*, τρίβοι ζωῆς [sic!]
 Prz 16, 31: *viae iustorum*, ὁδοὶ δικαιοσύνης
 Prz 17, 23: *semitae iudicii* [sic!], ὁδοὶ δικαιοσύνης
 Prz 21, 16: *via doctrinae* (droga nauki), ὁδὸς δικαιοσύνης
 Hi 24, 4: *via pauperum* [sic!] (droga sprawiedliwych, droga ubogich), ὁδὸς δικαία
 Prz 2, 20: *calles iustorum*, τρίβοι ἀγαθαί

Drogi proste

- Prz 2, 13: *iter rectum*, ὁδοὶ εὐθείαι
 Prz 14, 2: *iter rectum*¹⁵, (LXX brak)
 Syr 4, 20: *iter directum*, (LXX inaczej)
 Prz 4, 26: *recta* [domysł. *semita*], ὀρθαί τροχῆαι
 Prz 21, 2: *via recta*, (LXX inaczej)
 Prz 4, 11: *semitae aequitatis*, τροχῆαι ὀρθαί
 Syr 39, 24: *viae rectae*, ὁδοὶ εὐθείαι
 Syr 49, 9: *rectae viae*, εὐθύνονται ὁδοί
 Syr 51, 15 (LXX 51, 19): *iter rectum*, ἐν εὐθύτητι
 Mdr 10, 10 *viae rectae*, τρίβοι εὐθείαι

Drogi mądrości

- Prz 4, 11: *via sapientiae*, ὁδοὶ σοφίας¹⁶
 Mdr 10, 8: *sapientiam praetereuntes* (zbaczający z drogi mądrości), σοφῶν παροδεύσαντες
 Hi 28, 13: Nie zna śmiertelny drogi do niej [sc. do Mądrości], *pretium sapientiae*, ὁδὸς σοφίας
 Hi 28, 23: Droga tam [sc. do Mądrości] Bogu wiadoma, *via*, ὁδός

Inne określenia na „drogi dobre”

- Prz 3, 17: *viae pulchrae*, ὁδοὶ καλαί
 Prz 2, 19: *semitae vitae*, τρίβοι εὐθείας
 Prz 5, 6: *semita vitae*, ὁδοὶ ζωῆς
 Prz 6, 23: *via vitae* (drogą do życia – upomnienie), ὁδὸς ζωῆς¹⁷

¹⁵ Plaut. *Asin.* I, 1, 41: *recta via*; Ter. *Heaut.* IV, 3, 28; Cic. *Sest.* 65, 137: *Laudis viam rectissimam ducere*; Cic. *Off.* 2, 12, 43: *rectam vitae viam sequi*.

¹⁶ Por. P o t o c k i, dz. cyt., s. 56 n., 65.

¹⁷ Anacr. 38, 2; A. P. IX, 359, 1; Hor. *Ep.* I, 18, 103; Iuv. X, 364; Hor. *Ep.* I, 17, 26; Iuv. VII, 172; Cic. *Flac.* 42, 105; Sen. *Brev. Vit.* 9, 5.

- Prz 15, 24: *semita vitae* (dla mądrego droga życia w górę), ὁδοὶ ζωῆς
 Prz 9, 6: *viae prudentiae* (LXX inaczej) (chodźcie drogą rozważi)
 Prz 15, 21: *vir prudens dirigit gressus suos*, LXX (mąż rozważny podąża prosto)
 ἀνὴρ φρόνιμος κατευθύνων πορεύεται
 Hi 22, 3: *immaculata via*, LXX (jeśli prostujesz swe drogi [tłum. Cz. Miłosz]) ὅτι
 ἀπλώσης τὴν ὁδὸν σου;
 Prz 11, 20: *simpliciter ambulare*, LXX (nienaganni w swych drogach) ἄμωμοι ἐν
 ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν
 Prz 3, 17: *semitae pacificae*, τρίβοι [...] ἐν εἰρήνῃ¹⁸
 Mdr 5, 6: *via veritatis*, ὁδὸς ἀληθείας¹⁹
 Syr 37, 15: *dirigere in veritate viam*, ἐν ἀλήθειᾳ τὴν ὁδὸν
 Mdr 10, 17: *in via mirabili*, ἐν ὁδῷ θαυμαστῇ
 Koh 11, 9: *in viis cordis*, ἐν ὁδοῖς καρδίας²⁰
 Hi 38, 19: (droga światłości) *In qua via lux habitat [...] ut intelligas semitas domus
 eius*, ποῖα δὲ γῆ [...] εἰ δὲ καὶ ἐπίστασαι τρίβους αὐτῶν

Równie bogato reprezentowane i gramatycznie rozbudowane są „drogi złe”, tj. bezbożnych, haniebne, ciemności, kręte, wijące się, podwójne itp.

Drogi złe, niedobre

- Prz 2, 12: *via mala*, ὁδὸς κακά
 Prz 28, 18: *in via mala*, ἐν ὁδῷ κακῇ
 Prz 4, 14: *malorum via* (droga nieprawych), ὁδοὶ παρανομῶν
 Prz 8, 13: *Os bilingue detestor*, LXX (znieawidziłem pokrętnie drogi złych)
 μεμίσηκα [...] διεσταμμένας ὁδοὺς κακῶν
 Prz 16, 20: *via non bona*, ὁδοὶ οὐκ ἀγαθαί²¹

Drogi bezbożnych

- Prz 4, 14: *semitae impiorum*, ὁδοὶ ἀσεβῶν
 Prz 12, 26: *iter impiorum*, ὁδὸς τῶν ἀσεβῶν
 Prz 15, 9: *via impii*, ὁδοὶ ἀσεβοῦς
 Prz 13, 15: *In itinere contemptorum vorago*, ὁδοὶ καταφρονούντων ἐν ἀπολείᾳ
 Mdr 5, 7: *in via iniquitatis et perditionis*, τρίβοι ἀνομίας καὶ ἀπολείας²²

¹⁸ Iuv. X, 364: *semita certe tranquillae per virtutem patet unica vitae*.

¹⁹ Pi. P. III, 184: ἀλαθείας ὁδός.

²⁰ Cic. Att. 4, 21.

²¹ Thuc. III, 64: ἄδικον ὁδὸν ἵέναι.

²² Ov. Met. XV, 106.

Drogi przewrotne, kręte, haniebne, fałszywe, „podwójne”

- Prz 2, 15: *viae perversae, infames gressus eorum*, τρίβοι σκολιαῖ καὶ καμπύλαι αἱ τροχιαῖ αὐτῶν
- Prz 14, 2: *Infami graditur via*, σκολιάζων ταῖς ὁδοῖς²³
- Prz 11, 20: *Abominabile Deo cor [sic!] pravum*, διεστραμμένα ὁδοί
- Prz 19, 9: *Qui depravat vias suas*, διαστρέφων τὰς ὁδοὺς
- Prz 21, 8: *Perversa via viri aliena est*, πρὸς τοὺς σκολιοὺς σκολιάς ὁδους ἀποστέλλει ὁ θεός
- Prz 22, 5: *Arma et gladii in via perversi*, τρίβολοι καὶ παγίδες ἐν ὁδοῖς σκολιαῖς (ciernie i sidła na drodze złoczyńcy)
- Prz 28, 18: *Perversis graditur viis, concidet semel*, ὁ δὲ σκολιαῖς ὁδοῖς πορευόμενος – ἐμπλακῆσεται
- Syr 2, 14: *Terram ingrediens duabus viis*, LXX Syr 2, 12: ἁμαρτολῶ ἐπιβαίνοντι ἐπὶ δύο τρίβους
- Prz 12, 28: *Iter autem devium ducit ad mortem* (Kroczenie po niej jest nieśmiertelnością [!], ὁδοὶ δε μνησικάκων εἰς θάνατον
- Hi 22, 15 (przez omówienie): *Numquid semitam saeculorum custodire cupis, quam calcaverunt viri iniqui?*, Μὴ τρίβον αἰώνιον φυλάξεις (Czy chcesz trzymać się dawnej drogi... [Cz. Miłosz]; Czy chcesz drogi ciemności się trzymać, którą kroczyli występni [BT])
- Hi 8, 13: *Sic viae omnium qui obliviscuntur Deum*, οὕτως τοῖνυν ἔσται τὰ ἔσχατα [sic!] πάντων τῶν ἐπιλανθανομένων τοῦ κυρίου

Drogi ciemności, grzechu, błędu, śmierci

- Prz 2, 13: *Ambulant per vias tenebras*, ἐν ὁδοῖς σκότους
- Prz 2, 18: *Ad inferos semitae ipsius*, παρὰ τῷ ἄδῃ [...] τοὺς ἄξονας αὐτῆς
- Prz 7, 27: *Viae inferi, ὁδοὶ ἄδου*²⁴
- Hi 19, 8: *In calle meo tenebras posuit*, ἐπὶ προσώπῳ [sic!] μου σκότος ἔθετο
- Mdr 12, 24: *In via erroris diutius erraverunt*, τῶν πλάνης ὁδῶν μακρότερον ἐπλανήθησαν
- Syr 47, 29: *Dedit viam peccandi*, LXX Syr 47, 24: ὁδὸν ἁμαρτίας
- Mdr 6, 23: *Iter cum invidia tabescente* (droga zżerającej zazdrości), (LXX inaczej)

²³ Pi. P. II, 85: πατέων ὁδοῖς σκολιαῖς.

²⁴ Soph. *Trach.* 875; Ach. *Tat.* I. 13: τρίβος τοῦ θανάτου; Plin. *Ep.* III, 16, 12: *invenire viam ad mortem*. Por. P o t o c k i, dz. cyt., s. 275; X. L é o n - D u f o u r, *Słownik teologii biblijnej*, Poznań 1994, s. 940-944.

- Prz 22, 24/25: *Noli esse amicus homini iracundo, neque ambules cum viro furioso ne forte discas semitas eius*, φίλω δὲ ὀργίλω μὴ συναυλίζου, μήποτε μάθῃς τῶν ὁδῶν αὐτοῦ
- Prz 15, 19: *Iter pigrorum quasi sepes spinarum*, ὁδοὶ ἀεργῶν ἐστρωμέναι ἀκάνθαις

Czas przejść do prezentacji „dróg Bożych”, oznaczających prawo Boże, napomnienia, nauki, zakazy, często i miłosierdzie Boże lub karę za niewierność człowieka.

- Hi 21, 14: *Scientiam viarum Tuarum nolumus*, ὁδοὺς σου εἰδέναι οὐ βούλομαι
- Hi 23, 11: *Viam eius custodivi* (Nie zbaczam, idę jego ścieżką [BT]), ὁδοὺς γὰρ αὐτοῦ ἐφύλαξα καὶ οὐ μὴ ἐκκλίνω
- Hi 24, 13: *Nescierunt vias Eius nec reversi sunt per semitas Eius*, ὁδὸν δὲ δικαιοσύνης οὐκ ἤδεισαν οὐδὲ ἀτραποὺς αὐτῆς ἐπορεύθησαν
- Hi 26, 14: *Ecce haec ex parte dicta sunt viarum Eius* (Oto są ślady dróg Jego [BT]; Krańce dróg Jego i tylko echo wieści o Nim słyszemy [Cz. Miłosz], ἰδοὺ ταῦτα μέρη ὁδοῦ αὐτοῦ
- Hi 33, 29 (LXX): ἰδοὺ πάντα ταῦτα ἐργάται ὁ ἰσχυρός: ὁδοὺς τρεῖς μετὰ ἀνδρός, W: *Ecce haec omnia operatur Deus, tribus vicibus per singulos* (podobnie BT i Cz. Miłosz)
- Hi 34, 27: *Omnes vias Eius intelligere noluerunt* (LXX inaczej)
- Hi 38, 19: [...] *In qua via lux habitat [...] ut ducas unumquodque ad terminos suos et intelligas semitas domus Eius?* (Przecież umiesz iść z nią [sc. światłością] do jej kresu i znasz dobrze ścieżki do jej domu [Cz. Miłosz]), Ποῖα δὲ γῆ αὐλίζεται τὸ φῶς, σκότους δὲ ποῖος ὁ τόπος²⁵
- Prz 23, 26: *Praebe fili mi cor tuum mihi: et oculi tui vias meas custodiant*, δός μοι, υἱέ, σῆν καρδίαν, οἱ δὲ σοὶ ὀφθαλμοὶ ἐμὰς ὁδοὺς τηρείωσαν
- Prz 3, 17 (drogi mądrości Bożej): *Viae eius pulchrae et omnes semitae eius pacificae*, ὁδοὶ αὐτῆς ὁδοὶ καλαί, καὶ πάντες οἱ τρίβοι αὐτῆς ἐν εἰρήνῃ²⁶
- Syr 6, 26: *In omni virtute tua conserva vias eius* [sc. *sapientiae*], ἐν ὅλῃ δυνάμει σου συντήρησον τὰς ὁδοὺς αὐτῆς
(Inne wersety o „drogach Bożych” wymieniłam przy „drogach dobrych”).

²⁵ G o r d i s, dz. cyt.

²⁶ Por. R. B. Y. S c o t t, *Proverbs. Ecclesiastes*, (The Anchor Bible), New York 1965.

Po tym obszernym analitycznym zestawieniu czas na interpretację i syntezę. *Grosso modo* termin „droga” wyraża w przenośni bądź aspekt „statyczny” (zasady życiowe, światopogląd), bądź cechuje go element „ruchu”, a więc dążenie w określonym kierunku, postępowanie naprzód, ewentualnie zbaczanie z drogi, błąkanie się po bezdrożach. A zatem człowiek dąży drogą do światłości, do mądrości, do Boga lub – odwrotnie – do ciemności, do Szeolu i zagłady. Obie płaszczyzny – „dróg ludzkich” i „dróg Bożych” – mają odmienne znaczenie, jak to stwierdzono powyżej, ale obie te warstwy przenikają się nawzajem. Na pierwszej, ludzkiej płaszczyźnie pojęcie drogi odnosi się do całej istoty człowieka, do jego intelektu, uczuć, woli, do strony moralno-etycznej i religijnej – czyli do jego stosunku do Prawa Bożego²⁷. W tym kontekście – jeśli wnikać głębiej – pojęcie to dotyczy również i temperamentu, charakteru człowieka, jego usposobienia, zamiłowań oraz skłonności.

Widzieliśmy, że w połączeniu z terminem „droga” spotykamy rozliczne określenia: droga sprawiedliwych/sprawiedliwości, droga mądrości i rozwagi, droga prawdy, drogi dobre, pewne, droga życia, droga pracowitej mrówki itp. Również odwrotnie: drogi wiarołomnych, bezbożnych, drogi pokrętne i zawiłe, droga grzechu i błędu, droga bezprawia, droga ciemności/ciemna, droga byle jaka, bezdroże. Czytamy o ścieżkach ludzi leniwych i głupich, o drodze człowieka porywczego i gniewliwego, o drodze zżerającej zawiści. Stąd tak częste czasowniki: *ambulare, errare, ire, praeterire*.

Jaką naukę można by wyciągnąć z wersetów o „ludzkich drogach”? Człowiek powinien starać się przede wszystkim poznać swą drogę (Prz 20, 24; 14, 8)²⁸; nie wolno mu jej zaprzepaścić, zniszczyć (Prz 19, 3; Hi 30, 13), gdyż „będzie spożywał owoce swej drogi” (Prz 1, 31). Człowiek prawy umacnia swą drogę (Hi 29, 25); musi pilnować, by nie zboczył z niej na manowce (Prz 10, 9), strzec się złudnych pozorów („Jest droga co komuś wydaje się słuszna, lecz w końcu prowadzi do śmierci” – Prz 14, 12). Innych – zwłaszcza młodych – należy uczyć prawideł tej drogi (Prz 22, 6; 22, 19); nieraz trzeba im ją wytknąć (Hi 21, 25), przestrzec przed przeszkodami (Syr 32, 20), pomóc im wybrać i doradzić (Hi 29, 25).

Powyższe przykłady wskazują, że pojęcie drogi nie dotyczy już tylko jednostki, ale i bliźniego, określa stosunki międzyludzkie. Chodzi więc o to, by nikomu nie dawać złego przykładu. „Kto prawych sprowadza na złą drogę,

²⁷ Por. P. F. E l l i s, *The Man and the Message of the Old Testament*, Colledgeville, Minn. 1963.

²⁸ Por. C. R. F o n t a i n e, *Traditional Sayings in the Old Testament. A Contextual Study*, Sheffield 1982.

sam we własny dół wpadnie” (Prz 28, 10). Nie wolno zwodzić drugiego człowieka, „prowadzić na niedobre drogi” (Prz 16, 29).

Wiele wersetów z terminem „droga” pojawia się w wymiarze: człowiek – Bóg. Przybierają one postać bądź napomnienia: „Bądź mu wierny, a On zajmie się tobą; prostuj swe drogi i Jemu zaufaj” (Syr 2, 7)²⁹, „Bo lampą jest nakaz, a światłem Prawo, drogą do życia – upomnienie, nagana” (Prz 6, 23), bądź konstatacji: „Nasyciliśmy się na drogach bezprawia i zguby, błądziliśmy po bezdrożnych pustyniach, a drogi Pana nie poznaliśmy” (Mdr 5, 6-7), „Głupota człowieka niszczy mu drogę, a serce na Pana się gniewa” (Prz 19, 3), bądź w formie modlitwy: „Proś Najwyższego, by po drodze prawdy kierował twymi krokami” (Syr 37, 15).

Figuratywne pojęcie drogi wyrażone jest również w stosunku Boga do człowieka. Bóg widzi wszystkie ścieżki ludzkie (Prz 5, 21), śledzi je (Hi 13, 27), prowadzi człowieka po ścieżkach mądrości (Prz 4, 11), wyznacza mu jego drogi (Syr 33, 11), wyrównuje ścieżki ludzkie (Prz 3, 6), strzeże i ochrania drogi pobożnych (Prz 2, 8-9). Bóg umacnia człowieka, „serce człowieka obmyśla drogę, lecz Pan utwierdza jego kroki” (Prz 16, 9). Bóg „kieruje krokami człowieka, jakże by człowiek pojął własną drogę?” (Prz 20, 24).

Na drogach swej nauki i prawa Jahwe objawia swą wszechmoc, mądrość i swe bezinteresowne miłosierdzie. Wszystkie cytaty z „drogami Boga” świadczą o opiece, łasce, dobroci i trosce Stwórcy wobec ludzkości: „Synu, daj mi serce twoje, dróg moich niech strzegą twe oczy” (Prz 23, 26), „Synów twoich nie zmożły nawet zęby jadowitych węży. Litość Twoja zabiegła im drogę i uzdrowiła ich” (Mdr 16, 10). Ale Bóg może też wystawić człowieka na bolesną próbę wierności i posłuszeństwa, tak jak postąpił wobec Abrahama czy Hioba: „Na wszystkich moich świeżkach mnie osaczasz” (Hi 13, 27), „Drogę moją zagroził i przejść nie mogę, na ścieżkach moich ciemność położył” (Hi 19, 8). Bóg karze pysznych: „Odejmuje rozum naczelnikom ludu ziemi i daje im błądzić w pustyni bezdrożnej” (Hi 12, 24), „Jak dla sprawiedliwych drogi Jego są proste, tak dla bezbożnych – pełne przeszkód” (Syr 39, 24). Ale i dla tych niewiernych pozostaje nadzieja miłosierdzia Bożego: „Oczy Jego są na jego drogach, daje mu Bóg przestrzeń na pokutę, ale on nadużywa jej w swej pysze” (Hi 24, 23). Ludzie jednak osądzają Boga wedle swoich przyziemnych miar: „Czy Wszechmocny ma zysk z twojej prawości lub korzyść, że droga twoja jest dobra?” (Hi 22, 3).

W ostatniej części naszych rozważań kilka uwag i obserwacji odnośnie do sfery poetyckiej oraz językowo-stylistycznej omawianych wersetów. Już przy

²⁹ Por. J. M a r b ö c k, *Weisheit im Wandel. Untersuchungen zur Weisheitstheologie bei Ben Sira*, Bonn 1971.

wstępnej lekturze Ksiąg Mądrościowych uderza czytelnika niezwykła obrazowość, symbolika, bogactwo metafor, alegorii i porównań o urzekającej urodzie³⁰. Przypomnijmy, tytułem przykładu, kilka z nich: „Nie przewiewaj zboża przy każdym wietrze ani nie chodź po każdej ścieżce. Takim jest bowiem grzesznik dwujęzyczny” (Syr 5, 9), „Nadeszły razem hufce Jego, utorowały sobie drogę ku mnie i stanęły obozem wokół mego namiotu” (Hi 19, 12), „Bo lat jeszcze tylko niewiele, a ścieżką odejdę, z której nie wrócę” (Hi 16, 22), „Siwy włos ozdobną koroną: na drodze prawości się znajdzie” (Prz 16, 31), „Ścieżka prawych – niczym światło poranne, wschodzi, jaśnieje blaskiem, aż osiągnie pełnię dnia – drogi zaś bezbożnych zaciemnione – nie wiedzą, o co się potkną” (Prz 4, 18).

Obserwowaliśmy, jak termin „droga” nabiera specyficznego sensu i różnych odcieni zależnie od określających go bliżej przymiotników, epitetów lub przydawek czy dopowiedzeń rzeczownikowych. Nieraz jednak ocena pozytywna czy negatywna „drogi” wynika jedynie z kontekstu i nie posiada kwalifikującego go określenia. Zdarza się, że termin ten ma wydźwięk ironiczny (Hi 8, 19), innym razem sens dosłowny rzutuje na sens figuratywny, ma odźwięk w losach człowieka: „Zbaczą karawany z drogi swojej i wchodzi w pustkę, i są zgubione” (Hi 6, 18 w przekładzie Cz. Miłosza) albo „Ubogich usuwa się z drogi” (Hi 28, 7) – gdzie poza dosłownym sensem wyczuwamy pogardę dla biedoty. Najczęściej wyraz „droga” opatrzony jest w przymiotnik dzierżawczy (moja, twoja, nasze, Jego itp.).

Wreszcie garść uwag z warsztatu badacza. Na płaszczyźnie językowej stwierdza się, że tak w greckim, jak i łacińskim tekście liczba pojedyncza lub mnoga występuje wymiennie i bez wpływu na sens tekstu (droga, drogi, ścieżka, ścieżki itp.). Podobnie w LXX wyraz *ὁδός*, *τρίβος* czy *τρόςος* mają swe odpowiedniki w dowolnie użytych w Wulgacie: *via*, *iter*, *semita* itp. Ta sama uwaga dotyczy przekładu polskiego (Biblia Tysiąclecia). Ponadto rzuca się w oczy spora ilość rozbieżności, nieścisłości i różnic w tekstach greckim, łacińskim i polskim. W wypadku języka polskiego tłumacze nie zawsze jednomyślnie wybierają między językiem hebrajskim a greckim – wówczas gdy między tymi dwoma wersjami zachodzą sprzeczności. Pamiętajmy, że jedynie księgi Mdr i Syr były oryginalnie zredagowane po grecku, pozostałe są przekładem z hebrajskiego. Inne szczegółowe przypadki dywergencji to (1) brak terminu „droga” w LXX, podczas gdy figuruje on w

³⁰ Por. P. W. S h e h a n, *Studies in Israelite Poetry and Wisdom*, Washington 1971; J. A. T h o m p s o n, *The Form and Function of Proverbs in Ancient Israel*, (Studia Iudaica 1), La Haye–Paris 1974; P. B i z e t t i, *Il Libro della Sapienza. Struttura e genere letterario*, Brescia 1984.

Wulgacie³¹; (2) termin „droga” w Wulgacie ma inny odpowiednik w LXX (np. *ἔργα*)³²; (3) rzeczownik „droga” w LXX ma w Wulgacie formę czasownikową (*ambulare, ire*) lub zastąpiony jest innym określeniem³³; (4) brak terminu rzeczownikowego „droga” w obu starożytnych językach, ale pojawia się on w polskim przekładzie. (Nb. takich wersetów nie uwzględniałam). Na przykład BT tłumaczy „przebiegła mu drogę”, a w LXX czytamy *ἀντπαρῆλθεν*, a w W *adveniens*. Ogólnie biorąc polski przekład BT w trosce o „literacki” charakter pisma bywa niewierny, niedokładny, zbyt bogaty kosztem zwięzłości greki lub łaciny. Na przykład LXX: *ὁδοὶ σκοτείναι*, W: *via tenebrosa*, BT tłumaczy „drogi jak gęsty mrok”. Zdarzają się nawet przekłady zupełnie niezrozumiałe (Prz 12, 28); (5) błędy w numeracji i kolejności wersetów, niezwykle męczące dla badacza. Inny mamy nieraz porządek w LXX, inny w W, a jeszcze inny w BT. Niekiedy różnice w układzie wierszy wykazują kilka linii (Syr 23, 19/28; 32, 20/25).

Na koniec pragnę przedzielić ewentualny zarzut powtarzania pewnych wersetów, a nawet i komentarzy. Uznałam to niestety za konieczne, gdyż wiele aspektów znaczeniowych zajął się i przecina (np. „drogi ludzkie” i „drogi dobre” lub „złe”) i jedynie taka metoda pozwala, by w miarę wyczerpujący sposób zinterpretować pojęcie-termin „droga” w omawianych księgach Biblii.

BIBLIOGRAFIA

(wybór)

A l o n s o - S c h ö k e l L., L i n d e z J. W., P i n t o A.: *Sapientiales*. I: *Proverbios*, Madrid 1984.

A l l e n d y R.: *Le symbolisme des nombres*, Paris 1948.

B e a u c a m p E.: *Man's Destiny in the Book of Wisdom*, New York 1970.

B e c k e r O.: *Das Bild des Weges und verwandte Vorstellungen im frühgriechischen Denken*, Berlin 1937.

B i z e t t i P.: *Il libro della Sapienza. Struttura e genere letterario*, Brescia 1984.

B r o x N.: *Der Glaube als Weg*, Salzburg–München 1968.

³¹ Hi 34, 27; Prz 21, 2; 22, 6; Prz 14, 2; 15, 20; Hi 13, 27; 19, 8; 34, 21; Syr 4, 20.

³² Hi 8, 12: *viae* – *ἔσχατα*; Hi 19, 8: *callis* – *πρόσωπον*.

³³ Hi 33, 29; Hi 29, 25; Prz 22, 19; 11, 20: *cor* – *ὁδοί*.

- C o u r o y e r B.: Le Chemin de vie en Egypte et en Israël, „Revue biblique”, 56(1949), s. 412-432.
- E l l i s P. F.: The Man and the Message of the Old Testament, Colledgeville 1963.
- F o n t a i n e C. R.: Traditional Sayings in the Old Testament. A Contextual Study, Sheffield 1982.
- G o r d i s R.: The Book of God and Man. A Study of Job, Chicago–London 1965.
- G r o s A.: Je suis la route. Le thème de la route dans la Bible, (Thèmes bibliques), Bruges 1961.
- H a b e l N. C.: The Book of Job. A Commentary, London 1987.
- H a r r i n g t o n W. J.: Klucz do Biblii, tłum. J. Marzęcki, Warszawa 1995, rozdz. IV, s. 265-295.
- K ä s e m a n n E.: Das wandernde Gottesvolk, Göttingen 1961.
- K u s c h k e A.: Die Menschenwege und der Weg Gottes im Alten Testament, „Studia theologica”, 5(1951), s. 106-118.
- L a r c h e r C.: Le Livre de la Sagesse ou la Sagesse de Salomon, Paris 1983-1985.
- M a r b ö c k J.: Weisheit im Wandel. Untersuchungen zur Weisheitstheologie bei Ben Sira, (Bonner Biblische Beiträge 37), Bonn 1971.
- M c C a s l a n d S. V.: The Way, „Journal of Biblical Literature”, 77(1958), s. 222-230.
- M c K a n e W.: Proverbs: A New Approach, Philadelphia 1970.
- M u r p h y R. E.: Introduction to the Wisdom Literature of the Old Testament, Colledgeville 1965.
- N e u m a n D.: The Book of Job, Washington 1972.
- N ö t s c h e r F.: Gotteswege und Menschenwege in der Bibel und in Qumran, Bonn 1958.
- O’C o n n o r K. M.: The Wisdom Literature, Wilmington 1988.
- P o t o c k i S.: Rady Mądrości, (Jak rozumieć Pismo święte 5), Lublin 1993.
- P o t o c k i S.: Księgi Mądrościowe Starego Testamentu, [w:] Wstęp do Starego Testamentu, red. L. Stachowiak, Poznań 1990, s. 384-489.
- P l a c e s E. de: Le Livre de la Sagesse et les influences grecques, (Biblica 50), Roma 1970, s. 536-542.
- P r e u s s H. D.: Einführung in die alttestamentliche Weisheitliteratur, Stuttgart 1987.
- R a d G. von: Weisheit in Israel, Neukirchen–Vluyn 1970.
- R e p o E.: Der „Weg” als Selbstzeichnung des Urchristentums, Helsinki 1964.
- R e e s e J. M.: Hellenistic Influence on the Book of Wisdom and Its Consequences, Rome 1970.
- R o t h M. W. M.: Numerical Sayings in the Old Testament, Leiden 1965.
- S c o t t R. B. Y.: Proverbs. Ecclesiastes, (The Anchor Bible), New York 1965.
- S c o t t R. B. Y.: The Way of Wisdom in the Old Testament, New York 1971.

- S h e h a n P. W.: *Studies in Izraelite Poetry and Wisdom*, Washington 1971.
- T h o m p s o n J. A.: *The Form and Function of Proverbs in Ancient Israel*, (*Studia Iudaica* 1), La Haye–Paris 1974.
- T h o m p s o n J. A.: *Biblia i archeologia*, tłum. A. i K. Komorniccy, Warszawa 1965.
- W h y b r a y R. N.: *Wisdom in Proverbs: the Concept of Wisdom in Proverbs 1-9*, London 1965.
- W i n g r e e n G.: *Weg, „Wanderung” und verwandte Begriffe*, „*Studia theologica*”, 3(1949), s. 111-123.
- Z e r a f a P. P.: *The Wisdom of God in the Book of Job*, Roma 1978.

SŁOWNIKI, ENCYKLOPEDIA, LEKSYKONY

- Bibel Lexicon, Leipzig 1969 (red. H. Haag).
- Dictionnaire des Symboles, Paris 1982, s.v. *voyage* (J. Chevalier, A. Gheerbrant).
- Dictionnaire étymologique de la langue grecque, t. III, Paris 1974, s.v. *ὁδός* (P. Chantraine).
- Dizionario dei Concetti biblici del Nuovo Testamento, Bologna 1976, s.v. *via*, s. 1990-1996 (red. L. Coenen, E. Beyreuther, H. Bietenhard).
- Encyklopedia Katolicka, t. IV, Lublin 1989, s.v. *droga* (red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz).
- The Greek-English Dictionary, Oxford 1955 (H. Liddel, R. Scott).
- Lateinisches etymologisches Wörterbuch, t. II, Heidelberg 1954, s.v. *via* (A. Walde, J. B. Hofmann).
- A Latin Dictionary, Oxford 1955 (T. Lewis, Ch. Short).
- Praktyczny słownik biblijny, Warszawa 1994 (red. A. Grabner-Haider, oprac. i przekład T. Mieszkowski, P. Pachciarek).
- Przypowieściowy lexicon talmudowy i midraszowy, Warszawa 1987 (tłum. D. Rundo).
- Słownik grecko-polski, t. I-IV, Warszawa 1958-1965 (Z. Abramowiczówna).
- Słownik łacińsko-polski, t. I-V, Warszawa 1959-1979 (M. Plezia).
- Słownik teologii biblijnej, Poznań 1994 (X. Léon Dufour, tłum. i oprac. K. Romaniuk).
- Słownik zwrotów i aluzji biblijnych, Łódź 1994 (A. M. Komornicka).
- Świat symboliki chrześcijańskiej, Warszawa 1990 (D. Forstner, przekł. i oprac. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Tuszyński).
- Theological Dictionary of the Bible, t. I-IX, Grand Rapids 1969-1974 (red. G. Kittel, G. Friedrich).

THE MOTIF OF THE WAY IN THE SAPIENTIAL BOOKS
OF THE OLD TESTAMENT

S u m m a r y

Having gathered the places in which the term “way” occurs, the author puts forward a synthetic interpretation. The term “way”, both in Greek and in Latin, is a multifaceted concept in a literary and metaphorical sense. The paper discusses, above all, the metaphorical meaning which expresses either the static aspect or a tendency towards a particular direction.

Translated by Jan Kłos